

ATEBE

Dinî Arařtırmalar Dergisi
Journal for Religious Studies
e-ISSN: 2757-5616

ATEBE Dergisi | Journal of ATEBE

Sayı: 7 (Haziran/June 2022), 113-128

Ebû Hayyân'a Göre Fâtiha Sûresindeki Edebî Sanatlar

Literary Arts in Surah Fâtiha According to Abû Hayyân

Yusuf Aydın

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Graduate Student, Kırklareli University, Institute of Social Sciences Sciences

Kırklareli, Türkiye

aaydinyusuf34@gmail.com

orcid.org/0000-0002-6894-0109

<https://ror.org/00jb0e673>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Derleme / Review

Geliş Tarihi / Date Received: 12 Mart /March 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 19 Haziran/June 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran/June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Atıf / Cite as: Aydın, Yusuf. "Ebû Hayyân'a Göre Fâtiha Sûresindeki Edebî Sanatlar". ATEBE 7 (Haziran 2022), 113-128. <https://doi.org/10.51575/atebe.1086922>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yusuf Aydın).

Yayıncı / Published by: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Social Sciences University of Ankara.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Ebû Hayyân'a Göre Fâtiha Sûresindeki Edebî Sanatlar

Öz

Belâgat ilmi, Arap dilinin özelliklerini kavramada ve gizemlerini anlama konusunda önemli bir yere sahiptir. İslam'la birlikte lafziyla mucize olan Kur'ân-ı Kerîm inmiş ve sonrasında bu kitapla belâgat ve hitabet konusunda zirvede bulunan Araplara meydan okunmuştur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'in indirildiği dönemde muhatabı olan toplum Belâgat ve Fesahat konusunda son derece başarılı bir toplumdur. İşte Kur'ân-ı Kerîm'in böyle bir meydan okumasına bakılarak belâgat açısından ne kadar zengin olduğu daha da fazla anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Kur'ân hitap açısından öyle bir üslup kullanmıştır ki İslam'a karşı olan kimseler bile bu üslup karşısında hayretler içerisinde kalmışlardır. Hayret etmeleri dışında kendilerinden bir benzerini getirmeleri talep edilmesi karşısında da aciz kaldıkları kanıtlanmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in içeriğinde ve üslubunda görülmeyen, yüzeysel olarak bakıldığında hemen anlaşılmayan, derin araştırma sonucu ulaşılan edebî güzelliklere ve ayetlerin nazmında gizlenmiş edebî sanatlara Belâgat ilmi yardımıyla ulaşılır. Bu bakımdan Arap dili ilimlerinden gerek Sarf ve Nahiv ilmi olsun gerekse Belâgat ilmi olsun Kur'ân-ı Kerîm'deki sûreler ve ayetlerin doğru anlaşılması konusunda önem arz eden ilimlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'in her sûresi Belâgat ilmi açısından kendisinde birçok edebî sanatı barındırmaktadır. Mesela Kur'ân-ı Kerîm'in ilk sûresi olan Fâtiha sûresinin edebî yönden oldukça zengin bir sûre olduğu söylenmiştir. Fâtiha sûresinin edebî yönden olan bu zenginliği dolaylı olarak manasına da açık bir şekilde etki etmiştir. Bu minvalde Fâtiha sûresinin sadece Ebû Hayyân'ın "*el-Bahrü'l-muhtâ*" adlı eserinde belirtmiş olduğu edebî sanatlarının tanıtımı ve açıklaması yapılmıştır. Bu eser etrafında amacımız belâgat ilmi içerisinde edebî sanatların ayetler üzerinde anlam bakımından katkılarını araştırmaktır. Çalışma da bahsi geçen edebî sanatlar genel olarak Arap dili ve Belâgat ilminden bahseden kaynaklardan araştırılmış ve incelenmiştir. Bu sanatlar hakkında elde edilen bilgilere ve tespitlere de burada yer verilmiştir. Bu edebî sanatların genel olarak oluşumu, Fâtiha sûresinde var olan birden fazla kıraat vücûhâtının belâgat ilmi açısından tahlil edilmesi ve anlamsal bağlamda söz dizime kattığı mana derinliği doğrultusunda gerçekleşmiştir. İçerikteki konular üzerinde derin bir açıklama yapılmaya çalışılmış ancak amacın dışına çıkılmamaya gayret edilmiştir. Konular kısaca ifade edilerek bu sanatların ayette nerede ve nasıl ortaya çıktığından bahsedilmiştir. Bu çalışmamızda Belâgat ilmi ve sanatları veciz bir şekilde ele alınmaya çalışılmış ayrıca edebî sanatların ayetler üzerindeki etkileri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Son olarak da bu edebî sanatların Kur'ân-ı Kerîm'i anlama bakımından ne kadar önemli olduğu çalışmanın genelinde anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Belâgat, Fâtiha, Edebî Sanatlar, Bedî.

Literary Arts in Surah Fâtiha According to Abû Hayyân

Abstract

The science of Eloquence (Balâgha) has an important place in understanding the characteristic of Arabic language and its mysteries. The Qur'ân, which was a miracle in word, was sent down together with Islam, and at that time the Arabs, who were at the top of their game in rhetorics and eloquence, were challenged with this book. As a matter of fact, the society that was its interlocutor at the time of the Qur'ân's revelation was a very successful society in terms of Eloquence and Clarity (of expression/faşâha). The Qur'ân itself is full of testimonials to its eloquence and clarity. Its features such stylistics that even its opponents are astonished by it. And it was historically demonstrated that they are incapable of producing anything like it, except that they were amazed. The literary beauties hidden in the verses of the Qur'ân can only be seen,

understood, and appreciated through the science of eloquence. In this respect, the philological tools, be they *Şarf* and *Nahw* or *Balāgha*, are very important for the correct understanding of the Qur'ân. Every chapter of the Qur'ân contains many literary arts in terms of the science of Eloquence. For example, it has been said that the Fatiha sûrah, the first sûrah of the Holy Qur'ân, is a very rich sûrah in literary terms. This literary richness of the Fatiha sûrah has clearly influenced its meaning indirectly. In this way, only the literary arts of the Fâtiha Sûra, which were mentioned in the exegetical work of Abû Hayyân called "*al-Baḥr al-muḥîṭ*", were introduced and explained. Our aim around this work is to investigate the contributions of literary arts on verses in terms of meaning within the science of eloquence(balāgha). The literary arts mentioned in the study were studied and examined from various sources related to Arabic language and Eloquence science in general, and the information and findings obtained about these arts are given here. The information and determinations obtained about these arts are also included here. The formation of these literary arts in general took place in line with the analysis of more than one verse body in the Surah of Fatiha in terms of the science of eloquence and the depth of meaning it added to syntax in the semantic context. The subject matters were briefly stated and it was mentioned where and how these arts emerged in the verse. In this study, we endeavored to present a brief account of the science and arts of eloquence, and tried to demonstrate the effects of literary arts within the verses of the surah. Finally, we strove to explain how important these literary arts are in terms of understanding the Qur'ân throughout the study.

Keywords: Arabic Language, Eloquence, Fâtiha, Literary Arts, Badī'.

Giriş

Belâgat ilmine giriş yapılırken ilk olarak fesahat ve belâgat terimlerinin bilinmesi gerekir. Sözlükte açık olma, saf ve halis olma manasını ifade eden fesahat, terim olarak ise sözün (lafzın) ses ve mana kusurlarından arınmış olmasıdır.¹ Belâgat kelimesinin sözlükteki anlamına bakıldığında, varmak ve hedefe ulaşmak anlamlarını taşımaktadır.² Terim olarak ise doğru olan manayı kişinin kendisine uygun olarak ifade edilmesiyle anlatması demektir.³ Belâgat üç temel sınıfa ayrılmıştır. Bunlar, meânî, beyân ve bedî' sanatlarıdır. "Meânî, sözün yer ve zamana uygun olmasına dâir kuralları ele alan sanattır."⁴ Kur'ân'ın dizilişinde bulunan incelikler ile güzellikleri açığa çıkarmayı amaçlayan bir sanat dalıdır. Beyân, sözü değişik yollarla ifade etme usullerini inceleyen kısımdır. Bedî' ise, sözün lafız ve anlam bakımından güzelleştirilmesi ile ilgili bilgileri ve kaideleri incelemekte olan yani nasıl güzelleştireceğimizi öğreten kısımdır.⁵

Kur'ân-ı Kerîm zengin manalara ve edebî yönden eşsiz belâgata sahiptir. İlk sûresi olan Fâtiha sûresi bile sadece kendisinde farklı birçok konu ve sanat barındırmaktadır. Bu minvalde,

¹ Fadl Hasan Abbas, *el-Belâga Funûnuha ve Efrîânuhâ İlmu'l-Meânî* (Ürdün: Dâru'l-Furkân, 1997), 16.

² İbni Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır), 8/419.

³ Abbas, *el-Belâga*, 57-63.

⁴ Mes'ûd b. Ömer Teftâzânî, *Muhtasarü'l-Meânî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1991), 28.

⁵ Hatîb el-Kazvînî, *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 255; Ali Bulut, *Belâgat* (İstanbul: İfav Yayınları, 2014), 281.

burada bu sanatlardan Ebû Hayyân'ın *el-Bahrü'l-muhîf* isminde bulunan tefsir eserindeki Fâtîha sûresinin belâgat yönleri hakkında belirtmiş olduğu sanatları açıklamakla yetineceğiz. Ebû Hayyan, Arap dili belâgatı, tefsir, fıkıh gibi alanlarda söz sahibi olan âlimlerdendir. Eseri *el-Bahrü'l-muhîf* ise telif ettiği dinî ilimler alanındaki eserlerden en kapsamlı olanıdır. Bu eserini özellikle Arap dili ve belâgatı açısından yani beyân ve 'rab ilminin inceliklerini göz önünde bulundurarak incelemiştir.⁶

1. Berâat-i İstihlâl (Hüsn-i İbtidâ)

Berâat kelimesi sözlükte “bir şeyin başkasından bağımsız olması”⁷, “üstün olmak ve üstün gelmek”, istihlâl ise “çocuğun doğduğu anda çıkardığı ses, başlamak ve yeni ayın görülmesi” gibi anlamlara gelir.⁸ Bir yazarın yazısına başlarken kapalılıktan uzak, lisana ağır gelmeyen, anlamı düzgün ve ortama uygun sözlerle başlamasına hüsn-i ibtidâ denir.⁹ Bu sanat, içeriğe uygun kelimelerden yardım alarak konuya ilgi çekici ve güzel bir üslup ile başlama sanatıdır. Sözü başında anlama uygun olan ince bir işaret bulunur ise ona ‘berâat-ı istihlâl’ denir.¹⁰ Belâgat âlimleri bir konuşmacının, güzel ve etkili bir konuşma ortaya koyabilmesi için konuşmasında, üç yerde başarılı olması gerektiğini söylemişlerdir. Bunlar sözü başlangıcı (hüsn-i ibtidâ), konuya geçiş (tehallus) ve bitiş (intihâ) kısımlarıdır. Bu konuda Ebü'l-Hasan el-Cürcânî (ö. 392/1001-1002) “Usta bir şair istihlâl, tehallus ve hâtimesini güzelleştirmek için gayret gösterir.” demiştir.¹¹

Hüsn-i ibtidâ sanatının dikkat çeken bir özelliği de başlangıçta bulunan kısmın konuyu açıkça belirtmeyip, işaret yoluyla hissettirmesidir. Bir eser için önem arz eden durumlardan bir diğeri de girişinin güzel ve etkili olmasıdır. Yazar dikkat çekici bir yazıyla başlamışsa okuyucusunun ilgisini kazanır.

Hüsn-i ibtidâ (berâat-i istihlâl) sanatı açısından en güzel örnekler Kur'ân-ı Kerîm sûrelerinin başlangıçlarıdır. Çünkü sûrelerin ilk ayetleri umumen edebî yönden hüsn-i ibtidâ

⁶ Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endelusî, *el-Bahrü'l-Muhîf fi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010), 1/26.

⁷ Muhammed b. Abdurrezzâk el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs* (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1993), 1/145.

⁸ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Beraat-i İstihlal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/470.

⁹ Bulut, *Belâgat*, 429.

¹⁰ Nusrettin Bolelli, *Belâgat* (İstanbul: İfav Yayınları, 2001), 536; es-Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1999), 343; Abdurrahman Hasan Habenke el-Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye usûsuhâ ve 'ulûmuhâ ve fînûnuhâ* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1996), 2/559.

¹¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Abdulazîz b. el-Hasan el-Cürcânî, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmih* (Sayda: Matbaa'tu İ'sâ el-Bâbi'l-Halebî, 1966), 48.

sanatı olarak ele alınır. Bahsetmiş olduğumuz edebî sanat, Fâtiha sûresinin tefsirlerinde ele alınan ilk edebî sanattır.¹² Hüsn-i ibtidâ bu sûrede iki açıdan ele alınmaktadır:

İlk olarak sûreye besmeleden sonra hamd ve övgü ile başlanılmış olması, en güzel başlangıçtır. Övgüden sonra Allah'ın sıfatlarının zikredilmesi de devamı niteliğindedir. Bu sûrenin kendi içerisindeki bakış açıdır.¹³

İkinci açıdan ise sûreye Kur'ân'ın ilk sûresi olması açısından bakıldığında, sûre Kur'ân için en güzel başlangıçtır. Çünkü mushaf'ta ilk sûre olan Fâtiha sûresi, Kur'ân-ı Kerîm'in içerisindeki konulara en veciz bir şekilde işaret etmiştir. Kur'ân'ın bütün maksatlarını kendisinde ihtiva etmiştir.

Fâtiha sûresi bu iki açıdan kendisinde hüsn-i ibtidâ sanatını bulundurmaktadır. Bu sanat Arap edebiyatı dışında Fars ve Türk edebiyatında da kullanılmaktadır.

2. Övgüde Mübalağa Sanatı

Fâtiha sûresinin ikinci ayetinde 'الحمد' kelimesinin başında bulunan 'ال' takısı istiğrak ifade ettiği için bu sanat ortaya çıkmıştır. Arap dilinde belirsiz isimlerin başına getirilen elif lâm harfleri lâm-ı ta'rîf olarak anılır. Bu harflerden lâm harfi ta'rîf edatı olmuştur, elif harfi ise vasıl olarak ona eşlik etmiştir.¹⁴ Bu ta'rîf harfinin dört çeşit anlamı vardır.

Cins: Bu kısımda ta'rîf harfi, bir şeyin cinsini ifade etmek için getirilir. Yani belirli bir şey düşünülmezsizin o şeyin mahiyeti kastedilmektedir. Mesela insanın tanımında söylenen 'وَالْمَصْرُ إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُفٌ خُسْرٌ'¹⁵ 'Asra yemin olsun ki, gerçekten insan ziyan içindedir.' ayetinde 'الْإِنْسَانَ' lafzının başında bulunan elif lâm cins anlamındadır.

İstiğrak: Bu kısımdaki elif lâm, kelimenin bütün fertlerini kapsamak için getirilir. Yani kelimenin fertlerinin bazısını değil tamamının kastedildiğini ifade etmek için getirilir.¹⁶ Bu durumda ta'rîf harfi bütün hepsi manasına gelir. Mesela 'الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ' dediğimizde buradaki lâm-ı ta'rîf bütün anlamına gelmektedir. Yani mana 'Hamd türlerinden bütün hamdler âlemlerin Rabbi olan Allah'adır.' olur.¹⁷

¹² Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr* (Kahire:Dâru's-Sâbûnî, 1997), 26; Cüneyt Eren, "Fâtiha Sûresinde Edebî Sanatlar", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2013), 43.

¹³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhtâf*, 1/152.

¹⁴ Avnullah Enes Ateş, "Kur'ân-ı Kerîm'de Kullanılan Elif Lâm Takılarının Doğru Anlaşılmasından Kaynaklanan Tercüme Problemleri", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2020), 105.

¹⁵ Asr 103/1-2.

¹⁶ Teftâzânî, *Muhtasarü'l-Meânî*, 123.

¹⁷ Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah İbn Hişam, *Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadê* (Beyrut: Mektebe Dâru'l-Fecr, 2001), 189.

Ahd-i Hâricî: Bu kısımda ta'rîf harfi, daha önce bahsi geçtiği için bilinen, belirli bir şeyi ifade etmek için kullanılır. Mesela "جَاءَنِي رَجُلٌ وَأَكْرَمْتُ الرَّجُلَ" örneğinde ilk cümlede herhangi bir adam söz konusuydu, ikinci cümlede ise artık belirli olan gelmiş adamdan söz edilmektedir.

Ahd-i Zihni: Bu kısımda ta'rîf harfi, önceden bahsi geçmemiş olup mütekellim ile muhatabın zihinlerinde mevcut olan belirli kelimeleri ifade etmek için kullanılır.

Mesela "إِشْتَرَيْتُ اللَّحْمَ" örneğinde bulunan "اللَّحْمَ" lafzı elif lâm takısı ile gelmiştir. Çünkü konuşanla muhatabın zihninde bu kelimenin kırmızı et olduğu kesindir. Yani her ne kadar tavuk ve balıkleri de et sınıfından olsa da burada mutlak et olarak ifade edilen kelimedenden kırmızı et anlaşılmaktadır. Zihinde bulunan bilgiler dikkate alındığında bu kelime elif lâm takılı olarak getirilmiştir.

3. Hitâbı Zenginleştirme Sanatı

Hitâbı zenginleştirme anlamında olan telvînu'l-hitâb, konuşmayı güzelleştirme sanatıdır. Telvîn sözlükte, renklendirme, boyama, konuşma üslubunu değiştirme gibi anlamlara gelmektedir. İltifat sanatı ilk dönemlerinde bu isimle anılmıştır.¹⁸ Bu sanat Fâtiha sûresinin ikinci ayeti olan "الْحَمْدُ لِلَّهِ" cümlesinde gerçekleşmiştir. Bu ayet lafız olarak ihbar olması, mana bakımından ise sanki "قُلْ الْحَمْدُ لِلَّهِ" şeklinde emri ifade etmesi hitâbı zenginleştirme olarak kabul edildiği için burada hitâbı zenginleştirme (telvînu'l-hitâb) sanatı vardır.¹⁹

4. Lâm-ı Tahsis Sanatı

Lâm harfi cerri farklı birçok manaya gelmesiyle beraber genel olarak tahsis etmeyi ve temlik bildirir.²⁰ Lâm'ın ifade ettiği manalar şunlardır:

Tahsis etme manası: Bir şeyi birine veya bir şeye tahsis etmek için getirilir. Fâtiha sûresinin ikinci ayetinde bulunan "اللَّهُ" lafzında bulunan lâm bu manada gelmiştir. Bu ayette lâm hamdlerin hepsinin Allah'a ait olduğunu ifade eder.

Ta'lîl manası: Bir şey için, birisi için, birine gibi manaları ifade eder. Bu iki mana dışında lâm temlik, te'kid, istihkak, takviye, intiha, zarfiyet, isti'la ve kasem manalarında da gelirler.

¹⁸ Ahmet Yüksel, "Arap Dilinde İltifat Sanatının Seyri Üzerine Bir İnceleme", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2010), 68.

¹⁹ Eren, "Fâtiha Sûresinde Edebi Sanatlar", 53.

²⁰ Muhammed b. Abdurrahman el-Ömerî el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğni fi'n-Nahv* (Mekteb Sanâyi' Matbaası, 1311), 88.

5. Hazf Sanatı

Hazf; sözlükte bir şeyi atmak, zikretmemek ve düşürmek anlamlarına gelir. Terim olarak ise söylenmesi gerekmeyen sözün ibarede zikredilmemesidir.²¹ Diğer bir anlam olarak ise “Bir ifadedeki söylenilmesi gerekmeyen kelimelerin bir veya bir kaçını ya da bazı cümleleri onlara delalet edecek lafzi veya manevi bir karine bırakılarak kaldırma şeklinde yapılan söz kısaltması ve sanatıdır”.²² Bir cümlede esas olan kastedilen hükme delalet eden lafzın zikredilmesi, cümlenin gelişinden manası anlaşılabilir lafızların ise hazfedilmesidir. Kelimelerin hazfını gerektiren bazı sebepler vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

a) Herhangi bir durumu, konunun muhatabı dışında kalan kişilerden gizlemek için. Örnek: Ali'yi kastederek “أَقْبَلْ” “O, geldi.” demek gibi.²³

b) Sözü kısa keserek genelleştirmek için. Örnek: “Allah, selam yurduna (cennete) davet eder.”²⁴ Yani ‘bütün kullarını davet eder.’ Burada mefulün (bütün kullarını) hazfedilmesi, genelleştirmeye delalet eder.²⁵

c) Fiilin, naib-i faile isnad edilmesi de hazftan sayılır. Yani failden zarar gelme ya da ona bir zararın dokunması endişesi ile veya fail zaten bilindiği için ya da gerçekten fail bilinmediği için hazfedilir. Örnek: “Mal, çalındı.” Bu örnekte yukarıda zikredilen sebeplerin birinden dolayı fail hazfedilmiştir.

Çalışmamızın ihtivası Fâtiha sûresinin farklı kıraat vecihlerine bakıldığında bu sûrede hazf sanatının da bulunduğu görülmektedir. Mesela: Birinci ayette bismelenin öncesinde bulunan ‘أُولَئِكَ أَتُوبُ’ gibi fiiller hazf olmuştur. Aynı şekilde ‘الرحمن الرحيم’ ile ‘مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ’ ayetlerinde müsnedun ileyih olan ‘هُوَ’ hazfedilmiştir.

“عَبْرَ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” lafzında ise aynı ayette zikredilen ‘صِرَاطَ الَّذِينَ’ lafzı hazfedilmesi sonucu burada da bu sanat meydana gelmiştir.

²¹ Ebü'l-Bekâ' el-Kefevî, *el-Külliyât* (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 1993), 384; İbni Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 9/39-40; İn'âm Fevvâl Akkâvî, *el-Mu'cemü'l-Mufasssal fi 'ulûmi'l-belâğa* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye,1996), 530.

²² Eren, “Fâtiha Sûresinde Edebî Sanatlar”, 54.

²³ el-Haşimi, *Cevâhiru'l-belâğa*, 103.

²⁴ Yunus 10/ 25.

²⁵ Abdurrahman Habenneke, *el-Belâğatü'l-arabiyye*, 1/339.

6. Takdîm ve Te'hîr Sanatı

Takdîm kelimesi sözlükte bir şeyi başka bir şeyin önüne almak anlamına gelmektedir. Terim olarak ise, bir ibareyi başka bir ibareden önce zikretmektir.²⁶ Yani takdîm, bir sebep ile beraber cümlede yer alan bir kelimenin diğer bir kelimedenden önce getirilmesi demektir.

Te'hîr, sözlükte bir şeyi sonraya bırakmak ve bir işi geciktirmek anlamlarına gelir. Terim olarak ise, bir ibareyi başka bir ibareden sonra zikretmektir.²⁷ Yani te'hîr cümlede önce gelmesi gereken bir kelimenin bazı sebeplerden dolayı sonraya bırakılması yani geciktirilmesidir.

Bu sebeplerden bazıları şunlardır:

a) Araççada cümle başında bulunması gereken soru ve şart edatlarının cümle başında zikredilmesi lazımdır.

b) Aceleci davranarak sevindirme ve üzüntüyü bildirme anında.

c) Teberrük ve telezzüz (lezzet ve haz duymak) için.

d) Tahsisden dolayı takdim edilir. Takdîm ve te'hîr sanatı daha çok tahsisi ifade etmek için kullanılır. Yani bir kimseyi ya da bir şeyi diğerlerinden daha üstün tutmak için yapılır. Bu sanatın çalışmamızı ilgilendiren kısmı burasıdır. Nitekim Fâtiha sûresinin "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" 'Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım isteriz.'²⁸ Ayetinde mef'ûl konumunda bulunan 'إِيَّاكَ' lafzının 'نعبد' fiilinden önce gelmesi sonucu takdîm sanatı oluşmuştur. Bu sanatın ayete kattığı anlam, ibadet ve yardım isteme işinin sadece Allah'a mahsus olduğu ve şirkin kesin olarak reddedilmesidir.²⁹

Takdîm, kasr sanatının yollarından bir tanesidir ve sözlükte, hapsetmek, daraltmak, tahsis etmek gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise, bir kavramı özel olarak, başka bir şeye tahsis etmektir.³⁰ Kasrın yolları 14 kısma kadar ayrılmaktadır. Takdim bu kısımlardan bir tanesi olup tanımına yukarıda bahsedilmiştir. Burada ele alınan ayette kasrın çeşitlerinden olan 'Cümlede bir kelimenin, normal olarak zikredilmesi gereken yerden önce zikredilmesi.'³¹ çeşidi meydana gelmiştir. Yani ayette bulunan 'إِيَّاكَ' lafzı normalde zikredilmesi gereken mef'ûl konumdan önce fiilin konumunda zikredilmiştir. Bu şekilde kasr sanatı takdim yoluyla gerçekleşmiştir.

²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, 12/466; *Ebü'l-Bekâ'*, el-Külliyyât, 257.

²⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, 4/12.

²⁸ el-Fâtiha 1/5.

²⁹ Eren, "Fâtiha Sûresinde Edebi Sanatlar", 60.

³⁰ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 288.

³¹ Bolelli, *Belâgat*, 318.

7. İtnâb ve Kapalı ifadeyi açıklama Sanatı

İtnâb kelimesi sözlükte, ip, ağacın damarları, sözü abartma ve uzatma gibi anlamlara gelir.³² Terim olarak ise, insanların alışık olduğu lafızlardan daha fazla lafızla maksadın açıklanmasıdır. Bir başka deyişle maksadı, alışılmış ifadeden daha çoğu ile karşılamaktır.³³ Eski Arap şairlerinden birçoğu anlaşılması için sözü uzatmayı, ezberlenmesi için ise kısa tutmayı tercih etmişlerdir. Eski Araplarda kabileler arası çatışmaların sonlandırılması için hükümdarlara sunulan yazılarda bu sanat tercih edilirdi.³⁴ İtnâb, meânî sanatları içerisinde yer alır. Bu sanat birkaç şekilde gerçekleşir, ancak burada çalışmamızı ilgilendiren şekli açıklamakla yetineceğiz. Bu kısım şudur:

ذکر الخاص بعد العام: Geneli ifade eden lafızdan sonra özeli ifade eden lafzın söylenmesiyle gerçekleşir. Bu kısım, özeli ifade eden lafzın üstünlüğüne dikkat çekmek için yapılır.³⁵ Fâtiha sûresinin son ayetinde **صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ**³⁶ cümlesi önceki ayette kapalı olan 'الصراط المستقيم' lafzını açıklamaktadır. Bu şekilde burada bu sanat ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu ayette kapalı olan doğru yol ifadesi, sonrasındaki 'kendilerine nimet verdiğin kimselerin yolu' şeklinde açıklanmasıyla kapalı ifadeyi açıklama yani tasrîhu ba'de'l-ibham sanatı gerçekleşmiştir.

8. İltifat Sanatı

Sözün zahiri durumuna uygun olmamasıyla birlikte zamirler arasında geçiş yapılmasına iltifat denir. Sözlükte dönmek, yönelmek anlamına gelen iltifat kelimesi ise terim olarak, bir sözde ya da bir beyitte beklenmedik bir şekilde şahıslar ve zamanlar arasında geçişler yapmaktır.³⁷ Bu sanatın kullanım amacı, muhatabı canlı tutmak ve dikkatini çekmektir ki bu yolla bir şeyin ifadesi daha etkili olur. İltifat, Kur'ân-ı Kerîm'in hitap şekillerinden kabul edilmiştir ve bu sanata ayetlerin tefsiri sonucu temas edilmiştir. Aynı zamanda iltifat cahiliye dönemi Araplarının bir anlatım tarzıdır.³⁸ Kısaca iltifat sanatının geçişleri şu şekilde gerçekleşir:

Mütekellimden muhataba geçiş: ' وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ' "Beni yoktan yaratana niye kulluk etmeyeyim? Üstelik hepiniz de ona döndürüleceksiniz."³⁹ Bu örnekte ayet sonu kelamın gidişine göre "ve O'na döndürüleceğim." şeklinde olması uygundu. Ancak burada "Beni yoktan

³² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/561.

³³ Abdurrahman Habenneke, *el-Belâğatü'l-'Arabiyye*, 2/60; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 277.

³⁴ İsmail Durmuş, "İtnâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/219-220.

³⁵ el-Haşimi, *Cevâhiru'l-belâğâ*, 202, es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 153, Abdulazîz Atik, *'İlmu'l-Meânî* (Beirut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 2009), 190.

³⁶ el-Fâtiha 1/7.

³⁷ Bulut, *Belâgat*, 98.

³⁸ İsmail Durmuş, "İltifat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/152-153.

³⁹ Yâsîn 36/22.

yaratana niye kulluk etmeyeyim?” ifadesinde ta’riz vardır. Bu şekilde muhataplara “Peki siz niçin kulluk etmiyorsunuz?” denmiştir.⁴⁰

Mütekellimden gaibe geçiş: ‘إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ * فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحَرْ’ “Kuşkusuz Biz sana dünya ve ahirette birçok nimet verdik. Artık Rabbin için namaz kıl...”⁴¹ Ayetin gidişatına göre ‘Bizim için namaz kıl’ denmesi de uygundu.

Muhataptan gaibe geçiş: ‘حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرَينَ بِيَوْمٍ ...’ “Hatta siz gemilerde iken, gemiler de onları (yolcularımı) götürürken...”⁴² Ayetin gidişatına göre ‘Sizi götürürken’ denmesi de uygundu.

Gaipten mütekellime geçiş: ‘وَاللَّهِ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ فَتُفِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَاهُ ...’ “Allah, rüzgârları gönderip bulutu hareket ettirendir. Biz onu... sevkederiz.”⁴³ Burada sözün seyrine göre ‘Onu sevketti’ şeklinde gaib olarak da gelebilirdi. Ancak iltifat sanatı kullanılmıştır.

Gaipten muhataba geçiş: ‘مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ * إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ’ “Yargılama gününün tek hâkimi. Yalnız sana kulluk ederiz.”⁴⁴ Fâtiha sûresinin bu ayetlerine bakıldığında, önceki ayetler gaib sıygasıyla gelmiştir. Bu ayette ise hitap sıygası daha uygun olmuştur. Yani üçüncü şahıstan ikinci şahsa geçilmiş ve bu şekilde iltifat sanatı meydana gelmiştir. Ayetlerin bu şekilde akışı insanı gaipten ilahi huzura intikal ettirmekte ve sanki insan Rabbinin huzurundaymış ve huşu içinde yalvarıyormuş gibi bir durum betimlenmektedir.⁴⁵ Sonuç olarak bu sanat sayesinde malum olan bilinmiş, makul olan müşahede edilmiş ve belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.⁴⁶

9. Devamlılık Kast Edilerek Bir Şeyi İsteme Sanatı

Ebû Hayyân bu sûrede bulunan sanatların dokuzuncu kısmının mütekellimin bir şeyi devamlılık kast ederek istemesi (طلب الشيء والمراد به دوامه) olduğunu zikretmiştir.⁴⁷ Bu kısım bedî’ sanatlarından kabul edilir. Burada ‘إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ’ ayetinde talep edilen şeyin devamlılığını kastetme anlamı vardır. Yani ‘Bizi doğru yolda sabit kıl’ ifadesi kastedilmektedir.

10. Seci’ (Mütevâzî seci’) Sanatı

Seci’, sözlükte ‘kumru, güvercin gibi kuşların nağmeli bir şekilde aynı sesleri tekrarlayarak ötmeleri’, ‘devenin tek düze ve uzun sesler çıkararak inlemesi’ demektir.⁴⁸ Terim olarak

⁴⁰ Bulut, *Belâgat*, 99.

⁴¹ el-Kevser 108/1-2.

⁴² Yûnus 10/22.

⁴³ Fâtır 35/9.

⁴⁴ el-Fâtiha 1/4-5.

⁴⁵ Süleyman Mollabrahimoğlu, “Kur’ân-ı Kerîm’de İltifat Sanatı”, *Diyanet İlmî Dergi* 33/1 (1997), 22.

⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf’an hağâ’iki’t-tenzil* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1995), 1/13.

⁴⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhtâ*, 1/153.

⁴⁸ Abdurrahman Habenneke, *el-Belâğatü’l-Arabiyye*, 2/503; Ahmed Mustafa el-Merâğî, *‘Ulûmü’l-belâğa* (Beyrut: Daru’l-İlmiyye, 1993), 360; Bulut, *Belâgat*, 404; Bolelli, *Belâgat*, 447.

bakıldığında seci', iki veya daha fazla ibarede fasıla sonlarının aynı olmasıdır. Bu sanat bir harfte meydana gelebileceği gibi birden fazla harf, bir kelime ya da birden fazla kelimedede meydana gelebilmektedir.⁴⁹ Seci' nesre ait bir sanat olarak ortaya çıkmış olup "nesirde kullanılan uyak" olarak da tanımlanabilir. Özellikle divan nesrinde bu sanatın kullanılması bir amaç sayılmıştır. Sekkâki'ye (ö. 626/1229) göre; 'nesirde seci', nazımdaki kafiye' gibidir.⁵⁰ Bunun yanı sıra bir çok belâgat âlimi Kur'ân-ı Kerim'de geçen seci'li ifadeler için seci' teriminin kullanılmasında sakınca görmemişlerdir. Bazı âlimler ise 'kuş sesi' anlamına gelen seci' kelimesi yerine 'fâsıla' teriminin kullanılmasını uygun görmüşlerdir.⁵¹ Bu sanatın doğru kullanımı sonucunda, ifade güzelleşir, lafızlardaki musiki uyumla birlikte kulağa da hoş gelir. Seci' sanatı mutarref, murassa' ve mütevâzî olmak üzere üçe ayrılır:

Mutarref seci': Fasilalarında vezin bakımından farklılık bulunan, kafiyelerinde ise uygunluk bulunan seci'lere 'mutarref seci' denir.⁵² 'أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا' 'Yeryüzünü bir beşik, dağları da birer kazık kılmadık mı?'⁵³ Burada 'مهادا ve اوتادا' lafızları arasında mutarref seci' sanatı vardır.

Murassa seci': Fasilaların ibarelerindeki lafızların çoğunun veya hepsinin vezin ve kafiye bakımından birbirine denk olan seci'lere 'murassa seci' denir.⁵⁴

'إِنَّا إِنَّا إِيَابَهُمْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ' "Şüphesiz ki, onların dönüşü ancak bizedir. Sonra onların hesaplarını görmek de elbette bize aittir."⁵⁵ Burada 'إيابهم' ve 'حسابهم' ibarelerinde murassa' seci' sanatı vardır.

Mütevâzî seci': Fasilalarda hem vezin hem de kafiye yönünden uygunluk bulunan seci'lere 'mütevâzî seci' denir.⁵⁶

'وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا' 'Harıl harıl koşanlara, (nallarıyla) çakararak kıvılcım saçanlara and olsun.'⁵⁷ Burada 'ضبحا' ve 'قدحا' lafızları, hem vezin yönünden, hem de revî harfi olan 'ح' yönünden ortak olmuştur ve mütevâzî seci' sanatı meydana gelmiştir.

⁴⁹ İsmail Durmuş, "Seci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/275-276.

⁵⁰ es-Sekkâki, *Miftâhu'l-'ulûm*, 431; Abdurrahman Habenneke, *el-Belâğatü'l-'arabiyye*, 2/503.

⁵¹ Kazvînî, *el-Îzâh*, 298.

⁵² Sadüddin Teftazani, *el-Muṭavvel 'ale't-Telḥîş* (İstanbul: Mataba-i 'Âmire, 1891), 453; Kazvînî, *el-Îzâh*, 296; el-Merâğî, *'Ulûmü'l-belâğa*, 361; Abdurrahman Habenneke, *el-Belâğatü'l-'Arabiyye*, 2/507; Abdülaziz 'Atik, *İlmü'l-Bedi* (Beyrut: Dârü'n-nehdati'l-'arabiyye, 1985), 217.

⁵³ en-Nebe 78/6-7.

⁵⁴ el-Merâğî, *'Ulûmü'l-belâğa*, 361; Teftâzânî, *el-Muṭavvel*, 453; Kazvînî, *el-Îzâh*, 296; Abdurrahman Habenneke, *el-Belâğatü'l-'Arabiyye*, 2/505; Abdülaziz 'Atik, *İlmü'l-Bedi*, 218.

⁵⁵ el-Ğâşiye 88/25-26.

⁵⁶ Kazvînî, *el-Îzâh*, 296; Abdurrahman Habenneke, *el-Belâğatü'l-'Arabiyye*, 2/505; Teftâzânî, *el-Muṭavvel*, 453; el-Merâğî, *'Ulûmü'l-belâğa*, 361; Abdülaziz 'Atik, *İlmü'l-Bedi*, 219.

⁵⁷ el-Âdiyât 100/1-2.

Çalışmamızın bu sanatta ilgili olduğu yer bu kısımdır. Fâtiha sûresinde bulunan ‘الصراط المستقيم , الرحمن الرحيم الضالين نستعين’ ibarelerinde seci’ mütevâzî sanatı vardır.⁵⁸

Sonuç

Kur’ân-ı Kerîm’in kendisi üslûp bakımından en üstün belâgat ile gelmiştir. Kur’ân’ın oluşumuna bakıldığı zaman da mahlûkatın benzerini getirmekten aciz olduğu etkili bir beyânın, titiz bir te’lif ile kıyas edilemeyecek hükümlerin kendisinde var olduğu görülmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’in Arap dili ve belâgati açısından bu derece zenginliği sebebiyle bu çalışmada ilgili ilmin bütün konularının incelendiği söylenemez. Bu makalemizde, Ebû Hayyân’a göre Fâtihâ sûresinde bulunan bu ilim dalının konuları arasında olan sanatların, tanımları ve manalar üzerindeki etkisi açıklanmıştır. Edebî sanatlar, ayetlerin çevirisine doğrudan etki ettiği gibi bu sanatların dikkate alınmaması sonucu yanlış anlamlar ortaya çıkacaktır. Aynı zamanda edebî sanatlar İslam öncesi Arap edebiyatında ve de Kur’ân’ın farklı ayet ve sûrelerinde bulunarak hem mana zenginliğini hem de lafız güzelliği ile akıcılığını sağlamıştır. Kur’ân’ın nazmında da bu sanatların üslûbu ve anlatımdaki faaliyetleri belirginleşmiştir. Burada söz konusu olan edebî sanatların içermiş olduğu fayda ve amaçlardan çoğu zikredilmeye çalışılmıştır. Bu edebî sanatların sayısız örneklerini Kur’ân-ı Kerîm kendisinde barındırması hasebiyle bu sanatlar hakkında araştırma ve çalışmalar yapılarak konu hakkında daha fazla donanıma sahip olunabilir. Nitekim bu sanatlar yeni çalışmalarını hak eden bir niteliktedir.

Kaynakça

- Abbas, Fadl Hasan. *el-Belâga Funûnuha ve Efnânuhâ İlmu'l-Meânî*. Ürdün: Dâru'l-Furkân, 1997.
- Abdulazîz Atik. *‘İlmü'l-bed’î*. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1985.
- Abdulazîz Atik. *‘İlmü'l-meânî*. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 2009.
- Akkâvî, İn'âm Fevvâl. *el-Mu'cemü'l-Mufasssal fî 'ulûmi'l-belâğa*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996.
- Ateş, Avnullah Enes. “Kur’ân-ı Kerîm’de Kullanılan Elif Lâm Takılarının Doğru Anlaşılmasından Kaynaklanan Tercüme Problemleri”. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2020), 102-120.
- Bulut, Ali. *Belâgat*. İstanbul: İfav Yayınları, 2014.
- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat*. İstanbul: İfav Yayınları, 2001.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasan Ali b. Abdulazîz b. el-Hasan. *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmih*. Sayda: Matbaa'tu îsâ el-Bâbi'l-Halebî, 1966.
- Durmuş, İsmail. “İtnâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/219-220. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

⁵⁸ Ebû Hayyân, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 1/153.

- Durmuş, İsmail. "İltifat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. "Seci". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/275-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ebû Hayyân, Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ali el-Endelusî el-Gırnâtî. *el-Bahrü'l-muhtâ fi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1420.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî. *el-Külliyât*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993.
- Eren, Cüneyt. "Fâtiha Sûresinde Edebî Sanatlar". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2013), 41-73.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Beraat-i İstihlal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/470. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hatîb Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvînî. *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâğa*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Hişam, Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah. *Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadê*. Beyrut: Mektebe Dâru'l-Fecr, 2001.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükrim b. Ali b. Ahmed. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, t.s.
- Merâğî, Ahmed Mustafa. *'Ulûmü'l-belâğa*. Beyrut: Daru'l-İlmiyye, 1993.
- Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke. *el-Belâğatü'l-'Arabiyye usûsuhâ ve 'ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Meylânî, Muhammed b. Abdurrahman el-Ömerî. *Şerhu'l-Muğnî fi'n-Nahv*. Mekteb Sanâyi' Matbaası, 1311.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. "Kur'ân-ı Kerîm'de İltifat Sanatı". *Diyanet İlmi Dergi* 33/1 (1997), 15-35.
- Sekkâkî, Ebu Yakub Yusuf b. Ebi Bekr Muhammed b. Ali. *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Seyyid Ahmed el-Hâşimî. *Cevâhirü'l-belâğa fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1999.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. Kahire: Dâru's-Sâbûnî, 1997.
- Zebîdî, Muhammed b. Abdurrezzâk el-Murtazâ. *Tâcu'l-'Arûs*. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1993.
- Sadüddin Teftâzânî. *el-Muṭavvel 'ale't-Telḥîş*. İstanbul: Mataba-i 'Âmire, 1891.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. Ömer. *Muhtasaru'l-Meânî*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1991.

Yüksel, Ahmet. “Arap Dilinde İltifat Sanatının Seyri Üzerine Bir İnceleme”. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2010), 63-85.

Zemahşerî, Ebu'l Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf 'an haqâ'iki't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.